

LA CHRONIQUE MEDIEVALE – TOPOS FONDAMENTAUX

Lavinia BĂNICĂ
Universitatea din Pitești

Résumé: *Qu'est-ce que signifiait pour les chrétiens médiévaux l'intersection avec des mondes différents de celui qu'ils connaissaient ? Quelles sont les syntagmes qui mettent en évidence l'antithèse chrétien-non chrétien ? Les érudits médiévaux roumains ont reçu une éducation religieuse, donc, leurs textes dénotent une évidente pratique du texte biblique. Pour une telle mentalité religieuse, le Turc est, tout d'abord, l'athée, l'infidèle ; son image est introduite dans les textes par une pléiade des symboles et des archétypes portant une connotation négative.*

Mots-clés : *.christianisme, moyen âge, symbole*

Ideea unui cosmos creștin acționând unitar în fața haosului păgân nu se susține în realitate însă ea poate fi identificată și demonstrată printr-o analiză arhetipală și retorică a textelor care circulau în medievalitatea românească. Mai întâi, iată tipurile de texte în care apar o suită de sintagme ce ar putea să contureze ideea unei antiteze de substanță între creștini și păgâni. Prima categorie de texte este desprinsă din cronici, texte cârturărești de natura istorică, oratorică sau literară. Cealaltă categorie o reprezintă scrisorile principilor creștini din Răsărit către curțile regale occidentale sau către papalitate.

Ceea ce mă interesează este să identific sintagmele care conturează antiteza creștin-păgân. În primul rând trebuie spus că retorica Evului Mediu nu pune accentul pe originalitate, aceste sintagme fiind stereotipii, locuri comune, figuri ale unei retorici de tip recursiv, după modelul literaturii populare.

Cârturarii din principate se bucuraseră de o educație religioasă, textele lor, deși laice, denota o evidentă familiaritate cu textul biblic. Pentru o astfel de mentalitate religioasă turcul este, în primul rând, păgânul, necredinciosul.

Dar să vedem, mai întâi, ce înseamnă pentru creștinii medievali intersecția cu lumi diferite de a lor. Alteritatea i-a speriat întotdeauna pe oamenii necivilizați. Celalalt este străinul care vorbește o altă limbă, care are alte obiceiuri, care se închină altui Dumnezeu și dispune de alte sisteme de valori. Dar el nu trebuie ignorat pentru că, prin cunoașterea lui, omul își poate afla propria identitate. Grigore Ureche este cronicarul care studiază sistematic imaginea Celuilalt. Prin cunoașterea Celuilalt, cel de lângă tine, poți să îți asiguri spatele sau poți să acționezi în favoarea ta. Ureche îi studiază pe toți vecinii Țărilor Române, pe leși, pe tătari, pe unguri. Toți aceștia sunt dușmani, indiferent de religie, în cazul unui atac. De aceea, turcii sunt, din punct de vedere psihologic, un alt tip de dușman. Ei nu deranjează prea mult prin cultura lor necunoscută românilor (pentru ca aceștia s-au străduit să o cunoască), ci prin faptul că sunt

invadatori. Este elocvent în acest sens un exemplu din luptele lui Ștefan cel Mare: a se lupta cu ungurii, cu leșii sau cu turcii, pentru el era totuna, important era să învingă. Și aceeași situație este și în cazul lui Mihai Viteazul. El lupta cu ungurii în aceeași măsură în care lupta și cu turcii.

Omul pune accentul, după cum afirma Rudolf Otto¹ și psihologii protestanți începând de la Luther, pe ceea ce este irațional, necunoscut. Când în sufletul omului irupe sacrul, acesta este cuprins de o stare de anxietate. Pentru că lumea musulmana nu este aproape de creștini, nu o percep ca pe o alteritate imediată și este văzută ca aparținând sacralității. Iruperea sacralului în experiența conștiinței este o hierofanie oricând posibilă și care poate fi însoțită de acest sentiment de angoasă, de straniețate. Este ceea ce se întâmplă cu religia musulmană. Fiind ceva nou pentru creștini, aceștia se tem de ea. Când creștinii afirmă despre păgâni că sunt “dușmanii crucii”, “prevestitorii lui Antichrist”, “Satana”, “dușmanii creștinătății”, ei vad în păgâni alteritatea, văd ceea ce ei nu sunt. Toate aceste metafore sunt forme de expresie pentru retorica timpului și, faptul că turcii sunt numiți “Satana” sau “Antichrist”, arată legătura lor cu sacralul, cu divinitatea, pentru că Dumnezeu are, pe lângă agenți benefici (Îngerii), și agenți malefici (Demonii, Dracii). În acea epocă a existat ideea ca Dumnezeu este și bun, și rău. Iar turcii au fost văzuți ca trimișii lui Dumnezeu pentru a-i pedepsi pe creștinii păcătoși.

Un alt motiv de spaimă față de turci este acela că ei le produc oamenilor moartea, necunoscutul de care ei se tem. Sacralul irupe cu un maximum de violență, de aceea el este perceput de conștiință ca mister îngrozitor și fascinant (*mysterium tremendum et fascinans*). Este *tremendum* pentru că irupe o alteritate maximă: legătura cu divinitatea prin moarte, și este *fascinans* pentru că nu are nimic în comun cu ceea ce este deja cunoscut. Aceasta amenință ego-ul, care se umple de groază la ideea dispariției sale individuale și a trecerii în necunoscut.

Alteritatea este omniprezentă în discursul istoric. Arhetipul unității încearcă să supună lumea unui principiu unificator. Religiiile, gândirea magică, filosofii încearcă să ofere un maximum de coerență diversității fenomenelor. Conceptul unității creștine în fața Islamului, și, invers, al unității islamice în fața creștinătății, se înscriu în structura mitică a Imperiului. Pentru că unitatea universală să se realizeze, există totdeauna un Altul care trebuie anihilat, conform dialecticii unitate-alteritate. După părerea lui Jung, întotdeauna Celalalt este vinovat de războaie și nimeni nu vede că toată lumea este posedată de dorința de a face ceea ce evita și-i provoacă frica. Și în situația pe care o analizăm aici, Celalalt este implicat și acuzat în mod sistematic, fie că este vorba de turc, ungur, polon, rus sau german.

Pentru antici, specia umană era “fărămițată”. Creștinismul a fost acela care, cel dintâi, a afirmat explicit unitatea sa fundamentală și destinul său unic. Lumea trebuia să fie unificată în adevărata credință.

Turcii nu sunt caracterizați prin sintagme ale stigmatizării, ci prin faptele de cruzime pe care le întreprind, dar care nu erau singulare în epocă, deci nu pot fi puse pe seama religiei lor: “Pe mulții au și robit, cu furiș, femei, fete, copii. Rămas-au bieții oameni numai cu sufleteli, bătuții și struncionații cum era mai rău și mai amar, cum nu se poate nice a scrie, nice a să povesti caznele și ucisurii lor ce au avut de tătari” (Neculce). Foarte des se repeta verbele tăiau, ardeau, robeau, jefuia, prădau, omorau, atunci când se descriu invaziile turcești. Dar aceste trăsături negative comportamentale ale turcilor, foarte drastic definite, sunt rezultatul acelei cunoașteri unilaterale la care

¹ Otto, R., *Sacralul*, Dacia, Cluj, 1996, p.38

sunt supuși creștinii. Iată ce spune Ștefan că au făcut ungurii în Moldova: “Au înaintat pradând țara, nimicind și arzind cu cruzime, prefacînd în cenușă orașele și satele, ucigînd copiii și necinstind bisericile și săvirșind multe nelegiuri pe care nu se cuvine nu numai a le spune, dar nici a le gîndi și pe care nu le-au faptuit niciodată nici păgînii turci sau tătari”. Concluzia care se poate desprinde de aici este că sintagmele cele mai frecvente care caracterizează antiteza creștin-păgân, nu aparțin unei sfere simbolico-religioase, ci unei retorici a spaimei. Oroarea pe care turcii au stîrnit-o nu este de natură religioasă, ci strict umană. Pe creștini nu i-a speriat atît faptul că invadatorii erau păgâni, cît faptul că erau invadatori. Revenind la nivel discursiv, putem afirma că sintagmele “turc păgân”, “dușmanul crucii”, “pedeapsa creștinilor”, “neprietenul crucii”, “preacurvariul turc”, “păgân varvar”, “dușmanii cei prea cruzi ai Crucii lui Hristos” sunt determinări retorice. Radu Greceanu expune un întreg repertoriu negativ caracterizînd turcul: “păgân rău, vrășmaș creștinilor, trufaș blestemat” și “om nebun, rău și lacom”.

Cealaltă categorie de sintagme “cu chip de fiară și cu inima sălbatică”, “lupi răpitori”, “lei sălbatici și lupi încruntați” se pot analiza la nivel arhetipal și psihanalitic și încadra într-o paradigmă a terorii.

Animalul sălbatic trimite la arhetipul devorator al Botului Dințat, înarmat cu dinți ascuțiți, gata să sfărme și să muște, și poate fi asociat cu simbolul sîngelui: “ca ei ca niște lei cască gurile să înghită pre toți, fiind țara plină de nevoi și de sărăcie” (Letopisețul Cantacuzinesc). Imaginea băutorului de sînge trimite la arhetipul monstrului, căpcăunului și, prin extindere, la arhetipul Vaginei Dentată. Este tranziția între schema animației și voracitatea sadică, țipătul animal, mugetul pe care gura înarmată îl supradetermină. Se asociază aici strigătele de luptă cu strigătele unor făpturi semianimale care urlă. În botul animal se concentrează toate fantasmalele înspăimîntătoare ale animalității: agitație, masticare agresivă, mârâieli și răgete sinistre. Pentru imaginația occidentală animalul feroce prin excelență este lupul, temut de întreaga Antichitate și de Evul Mediu. Dublul lupului este căinele, simbol și el al morții, reprezentînd aceeași imagine înfiorătoare a Botului Dințat. Lupul este simbol al morții, este o imagine a animalului devorator, rudă cu timpul distrugător, prototip al tuturor căpcăunilor din folclorul european. Căpcăunul este dublul diavolului, cu sensul activ de a înghiți, de a mânca, este imaginea răului devorator. Trecerea timpului înseamnă moarte, deci schimbare. De aici se naște arhetipul refuzului istoriei și dorința de a-și depăși condiția. Pe plan religios, lupta contra lumii reale și contra istoriei s-a manifestat prin ideologiile și mișcările milenariste ce aduc în prim-plan arhetipul vârstei de aur. Teroarea în fața schimbării și morții devoratoare simbolizează primele două teme negative inspirate de simbolismul animal.

Un alt arhetip al fricii, cel care creează haosul este colcăiala, una dintre primele manifestări ale animalizării. Această mișcare anarhică dezvaluie imaginației animalitatea și învaluie cu un nimb peiorativ multiplicitatea care se agită. Este simbolul răului, al distrugerii. Acest simbol este asociat imaginii mulțimii invadatoare. Balaurul este tot un simbol devorator. El este punctul comun unde se adună voracitatea fioroasă și colcăitoare.

Negrul este o culoare cu conotații negative, Diavolul fiind întotdeauna negru sau conținînd ceva negricios. Așa se explică în Europa ura străveche față de mauri. Baudouin spune: “musulmanii sunt pentru creștini ceea ce era Troia pentru greci, ceea ce redevolul genune a inconstientului e pentru conștiinta limpede”¹. Maurul devine un fel

¹ Durand, G., *Structurile antropologice ale imaginarului*, Univers, București, 1998, p.115

de diavol și distanța dintre el și căpcăun nu este mare. Ambii sunt reprezentați adesea acoperiți cu păr negru sau având barba de culoare închisă.

În aceeași linie izomorfă se înscrie tulburătoarea figură a orbului. Simbolistica creștină ne-a transmis simbolismul dialectic al bisericii în opoziție cu Oarba Sinagogă, reprezentată întotdeauna cu ochii legați. Numeroase valorificări negative sunt adăugate de conștiința populară unor atribute ca “chior” sau “orb”, iar sensul moral nu face decât să dubleze semantic sensul propriu. Orbirea este sinonimă cu infirmitatea inteligenței, este o conștiință decăzută, este dublul inconștient al sufletului. Au existat în istorie cazuri când oamenii erau orbiți, unii chiar de frații lor, cu scopul de a-i poci, omul diform fiind asociat de conștiința populară cu o metamorfoză a diavolului. Astfel, pentru a scăpa de fratele său care voia și el domnia Moldovei, Ștefan Voievod, fiul lui Alexandru cel Bun, îl orbește pe Iliș. Nu mai este vorba despre o conștiință creștină, ci de instinctele primare ale ființei umane, de dorința de putere. Este o situație similară cu aceea comisă de sultanul Baiazid, care comite fratricidul pentru a-și elimina adversarul politic. Aici nu mai discutăm despre creștinism, ci de lupta pentru supremație, indiferent de religia protagoniștilor.

Un arhetip negativ este și acela pe care Jung îl numește Umbra. Aceasta este partea negativă a personalității. Întrupări ale Umbrei sunt Diavolul și Anticristul. Întilnirea cu sine însuși este, mai întâi, întâlnirea cu propria umbra (îl traiesc pe celălalt în mine, iar Celălalt mă trăiește ca eu).

De cealaltă parte, imaginile creștinului luptător, trimit la paradigma înălțării pe care Durand o leagă de dominantă psihică sexuală. Din perspectiva psihanalitică paradigma înălțării corespunde masculinității, arhetipul Regelui ale cărui simboluri ascensionale sunt sceptrul și spada. Verticalitatea sceptrului, agresivitatea eficientă a spadei sunt garantele arhetipale ale atotputerniciei benefice. Spada războinică este și spada dreptății, monarhul este în același timp mag inspirat, cu prerogative ascensionale, suveran jurist și factor monarhic ce poruncește grupului. Spada rămâne mereu legată de sceptru, fiind o activare polemică a acestuia. Spada și lancea sunt instrumente nobile, fiind folosite la investitura cavalerilor, simbolizând puterea și moralitatea. Aceste arme erau binecuvântate pentru a funcționa împotriva dușmanilor.

Un alt simbol al ascensiunii, foarte frecvent în mitica creștină, este scara, sinonimă cu crucea lui Hristos (“scara păcătoșilor” sau “scara divină”).

Toate simbolurile negative prezentate anterior accentuează eroismul ascensiunii. Aceste simboluri ascensionale sunt prezente și pe steagurile țărilor. De pildă, crucea, spada, corbul sunt tot atâtea simboluri creștine care fac uniunea cu divinitatea. Corbul cu crucea în cioc aduce hrană spirituală dreptcredincioșilor, tot așa cum i-a adus Sfântului Ilie hrana trupească. Crucea este și semn protector, purtător al sprijinului divin, dar și simbol ofensiv, acest semn permițând exprimarea directă sau indirectă a intențiilor și idealurilor de eliberare și înălțare națională, așa cum erau în epoca lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu. Preamărirea acestui însemn lăsa să se vadă cu limpezime cine era inamicul. Crucea ca armă simbolică, în vecinătatea celorlalte arme reale, figurate în câmpul scutului emblematic, instaurează și susține ideea de cruciadă.

Ar mai fi un simbol de analizat, și anume acela al porții, acea poarta a creștinătății care este multiplicată (Rhodosul, Belgradul, Țările Române). Poarta simbolizează la Genep trecerea dintr-o stare în alta. La el acasa, omul trăiește în profan; trăiește în sacru de îndată ce pleacă în călătorie și se afla, în calitate de străin, în vecinătatea unor necunoscuți. Trecerea este interzisă creștinilor, musulmanilor sau budiștilor; ei nu pot pătrunde și locui într-o parte a lumii nesupusă credinței lor. Prin

punerea sau fixarea limitelor, un anumit spațiu determinat este luat în posesiune de o anume grupare, încât încălcarea ca străin a acestui spațiu rezervat înseamnă un sacrilegiu sinonim cu pătrunderea unui profan pe un teritoriu sacru. Această interdicție are caracter magico-religios și orice trecere dintr-un spațiu în altul trece printr-o perioadă limită. Poarta este limita dintre lumea străină și cea domestică, dintre lumea profană și lumea sacră, de aceea trecerea pragului înseamnă pătrunderea într-o lume nouă. Este importantă în acest sens activitatea de “ungere” a domnitorilor, rit de purificare către starea de sacralitate. Românii devin locuitorii unor țări care sunt porți ale creștinătății și de aceea trebuie să fie apărate. Dacă aceste porți sunt desființate, atunci întreaga creștinătate va avea de suferit. Pe acest lucru mizează și voievozii români atunci când cer ajutor Europei.

Lumea creștină care trebuia apărată era numai o figură de stil, pe acest argument se baza cererea românilor ; dar în realitate, cosmosul creștin era doar o invenție retorică de persuasiune, care, în definitiv, nu a înșelat vigilența și prudența destinatarilor occidentali. Cea mai bună dovadă că această retorică nu i-a indus în eroare este aceea că rareori, ajutoarele implorate au sosit...

Bibliografie

- Boia, L., *Pentru o istorie a imaginarului*, Humanitas, București, 2000
Durand, G., *Structurile antropologice ale imaginarului*, Univers, București, 1998
Mazilu, D.H., *Noi despre ceilalți*, Polirom, Iași, 1999
Otto, R., *Sacrul*, Dacia, Cluj, 1996
Van Gennep, A., *Riturile de trecere*, Polirom, Iași, 1996